

УДК 94(477) "1918/1919":355.426

© Андрій ЛИСЕНКО

УЧАСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ПОВСТАНЦІВ У ЗБРОЙНОМУ ПРОТИСТОЯННІ НА УКРАЇНСЬКИХ ТЕРЕНАХ У 1918 – 1919 рр.

Здійснено аналіз причин появи, ролі та значення українського повстанського руху на українських теренах у першій чверті ХХ ст. Розвал Російської імперії та багаторічна Перша світова війна, не вирішення болючих для українського населення соціально-економічних проблем у поєднанні з активною боротьбою збройних формувань, підконтрольних різним політичним силам, обумовило появу та зростання такого феномену, як українські отаманські формування. У своїй більшості (на Лівобережжі) вони не мали стійких політичних уподобань і часто брали участь у боротьбі на боці полярних політичних сил. Зазвичай це були нечисленні групи озброєних людей, які намагалися захистити підконтрольну територію від тиску з боку чинної влади. Хоча історія дає нам значну кількість прикладів, коли повстанські формування налічували тисячі та десятки тисяч бійців, були організовані по принципу регулярної армії, контролювали значні території, однак, не маючи власної політичної платформи, використовувалися представниками різних політичних сил у своїх інтересах.

Ключові слова: збройні формування, регулярні військові частини, політичні сили, розвідка, командування, партизани, повстанці, озброєння, фронти, збройна боротьба.

(Частина III)

Зародження та зміцнення на українських землях такого явища, як повстанство, цікавило дослідників військової історії практично з часів громадянської війни першої чверті ХХ ст. Виявилось, що в умовах, коли центральна влада не стабільна або занадто слабка й не може гарантувати населенню підконтрольної території твердого дотримання законів, з'являються сили та окремі лідери, що перебирають на себе функції держави аж до збройного захисту. Про такий інтерес можуть свідчити праці, опубліковані або під час громадянської війни, або після її закінчення. До таких ми можемо віднести

роботи М. Капустянського, М. Кольцова, Л. Троцького, В. Антонова-Овсієнка, М. Маргулієса та багатьох інших учасників та свідків досліджуваних нами подій [6; 8; 18; 1; 12].

Соціальна напруга в Україні почала зростати з приходом до влади Центральної Ради, у ході діяльності якої виявилось поєднання демонстративно декларативних «лівих» поглядів та двоїстої внутрішньої політики, коли вирішення найбільш значущих для населення проблем відкладалося. Відмова більшості керівництва Центральної Ради від створення власної армії в умовах, коли в сусідній Росії розпочиналася громадянська війна, спричинила зростання там інтересу до України, до її продовольчого, промислового й сировинного потенціалу [20, 68].

Вирішення проблем із викачуванням продовольства, у першу чергу зерна, було покладено на надзвичайного комісара Раднаркому С. Орджонікідзе, відрядженого в Україну ще у грудні 1917 р., який користувався допомогою розгалуженої мережі військово-реквізиційної комісії. Уже після прийняття Центральною Радою IV Універсалу з'ясувалася відсутність військових сил для захисту української території, саме цим скористалися військові формування, що проникали з території Великої Росії та займалися насадженням ВРК відповідно до настанов В. Леніна – створення обласних тимчасових радянських урядів не дає можливості оцінювати рух московських частин як окупацію та формує сприятливу атмосферу для подальшого просування [10, 224].

Командування частин, які проникали на територію України, зокрема «Першого Московського революційного добровільного загону по боротьбі з контрреволюцією» на чолі з комуністом Єгоровим, колишнім полковником царської армії, боролися проти національно-визвольного руху під Києвом, у Катеринославі, у Золотоноші, Черкасах, Смілі. 10 січня 1918 р. петроградський військовий загін під командуванням царського підполковника М. Муравйова, спираючись на підтримку харківських робітничих організацій, обеззброїв українські частини в Харкові, а 19 січня захопив Полтаву [16, 11 – 12]. «Московський відділ особливого призначення» під командуванням Знаменського, просуваючись від Брянська, зайняв Глухів і Кролевець. З Гомеля на Бахмач і Конотоп рушила група колишнього вчителя Берзіна. Трагедія під Крутами наочно довела, що достатніх сил для захисту держави Центральна Рада не мала [15, 520 – 521].

Нові органи влади, що орієнтувалися на РКП(б), підтримувані збройними загонами із сусідньої держави, відразу взяли за реквізиції, арешти, розстріли та відверті грабунки [14, 34].

Саме реакцією українського селянства на методи реалізації політики військового комунізму, імпортованого з Великої Росії, ми можемо пояснити появу та наростання кількості збройних виступів. У відповідь, уже в 1918 р. в Україні розпочався комуністичний терор: за свідченням М. Лациса, лише київська

«надзвичайка» тільки за один рік встигла розстріляти 825 осіб, у той час як від рук селян по всій Україні загинуло близько 2 тис. чекістів [9, 25, 26, 71, 81].

Характеризуючи розстановку політичних сил у питанні зародження повстанських сил на українських теренах, ідеолог махновського руху П. Аршинов стверджував, що комуністична партія не мала тут і десятої частини тих організованих партійних сил, які вона мала у своєму розпорядженні у Великоросії, тому її вплив на селян та робітників України був незначним. Відмінний характер української революції П. Аршинов пояснював наявністю двох умов – відсутністю сильної організованої політичної партії та існуванням духу волелюбності, який історично притаманний українському трудівникові. Саме з цих причин, на його думку, одержавлення в Україні йшло важко, а радянський апарат створювався в основному механічно [3, 43 – 44].

Перші зіткнення повсталих українських селян із червоногвардійцями почалися поблизу Донбасу та в багатих на хліб Херсонській і Катеринославській губерніях. Справжня битва місцевих повстанців із червоними загонами розгорнулася біля с. Терни в Харківській губернії, де до повсталих приєдналося населення довколишніх сіл [11, 179 – 180].

Канадський дослідник визвольної боротьби українського народу Р. Млиновецький у свою чергу звинувачував членів Центральної Ради в нерозумінні того факту, що московські політики лише прикривалися загальнодемократичними та соціалістичними лозунгами, а на ділі проводили чітко виважену шовіністичну політику стосовно України [13, 54].

Паралельно з викачуванням продовольчих ресурсів С. Орджонікідзе серйозно поставився до вилучення грошових ресурсів з України. Банки в губернських центрах відмовлялися фінансувати представника іншої держави, і тоді надзвичайний комісар пішов уже второваним шляхом: більшу частину директорів і головних касирів відправили до «надзвичайки», а двері сховищ підірвали [4, 122 – 123].

За російськими зразками в Україні почала проводитися і націоналізація. Уже 29 січня 1918 р. об'єднання «З'їзд гірничопромисловців Півдня Росії» проголосили власністю радянської республіки. На кінець березня 1918 р. лише на Донбасі були націоналізовані 230 шахт, які давали близько половини усього вугілля басейну [19, 86].

З часом зростали темпи націоналізації та розширювалися її рамки. На початок квітня 1918 р. більшість монополій уже змінила власників і прийшла черга середніх і дрібних підприємств та транспорту. Таким чином, полегшувався вивіз промислових і продовольчих товарів з України, на територію якої стала поширюватися дія декретів Раднаркому Росії, а з іншого, націоналізація, за словами П. Аршинова, вилілася в абсолютне одержавлення всіх форм народного життя [3, 44].

Селяни не отримали нічого від націоналізації поміщицьких латифундій – на конфіскованих землях почали створюватися радянські господарства. Радянський

«похід за хлібом» був перерваний березневим наступом німців. На Волині полковники Центральної Ради П. Болбочан та Сушко активізували збройну боротьбу проти комуністичного режиму. Український уряд, який повернувся до Києва, розколювали внутрішні суперечки, а різні політичні партії, що склали Центральну Раду, не могли дійти компромісу. Діяльність національних об'єднань почала набирати антиурядового забарвлення, а залишене напризволяще населення втратило довіру до УНР та її інститутів. Визнаючи прогресивні закони, прийняті Центральною Радою, але не реалізуючи їх, уряд підривав свій авторитет. Тому соціалістичні лозунги та обіцянки лише збурювали населення.

У доповіді начальнику операційного відділення німецького Східного фронту про стан справ в Україні в березні 1918 р. К. Росс відмічав, що в країні немає ніякої центральної влади, вона поділена на цілий ряд окремих областей, які часто обмежуються кордонами одного села, влада в яких належить окремим партіям або отаманам, що спираються на своє оточення та найманців, і усі вони мають надзвичайно велику кількість зброї [2, 288].

Небезпечним для українського уряду було те, що не існувало реальних можливостей для виконання обумовлених під час переговорів у Бресті продовольчо-фуражних та інших зобов'язань щодо поставок у Німеччину та Австро-Угорщину. Утім, Німеччина із союзниками теж не могла виконати свої зобов'язання – поставити сільськогосподарські машини та реманент. Однак, на противагу німцям, інтереси яких підтримував більше ніж 300-тисячний корпус, військові сили Центральної Ради оцінювалися лише як «політична декорація». Оптимізму німцям додавало й те, що, просуваючись територією України, вони не зустрічали організованого опору: більшовицькі частини відходили, а сил місцевих отаманів для оборони було явно недостатньо. Рівень боєздатності їхніх нечисленних загонів був занадто низьким. Хоча німці розуміли, що відносна лояльність населення до них і до Центральної Ради гарантована лише до миті порушення статус-кво в питанні розподілу землі, але зрив поставок продовольства не залишав їм іншого виходу. Німецький уряд зробив ставку на іншу форму державного устрою – на чолі української держави постав гетьман П. Скоропадський.

Українське селянство в цілому досить спокійно зустріло зміну влади. Вочевидь, сподіваючись на те, що гетьман допоможе їм отримати панські, монастирські та церковні землі, обіцяні ще Центральною Радою. Проте після створення Всеукраїнського союзу земельних власників, члени якого виступили з категоричною вимогою придушення анархії, ліквідації всіх змін у судовій системі та органах місцевого самоврядування, стало зрозуміло, що вирішувати земельну проблему в інтересах українського селянства гетьманський уряд не збирається.

Погіршення міжнародного становища центральних держав не давало їм часу на соціальні експерименти в Україні, виснажені війною країни потребували повноцінних поставок продовольства. Уже в травні 1918 р. гетьманський режим

відмовився від співпраці з політичними партіями національної орієнтації. Останньою спробою мирно вирішити цю проблему стало створення Української Національно-Державної ради, що її сформували демократи-хлібороби, самостійники-соціалісти та соціалісти-федералісти. Головним завданням новоствореного органу була зміна орієнтації управління державою на національні сили. Однак П. Скоропадський покладався лише на окупаційні війська, не довіряючи адміністративним можливостям українських політиків.

У цей же час українське селянство також змінює своє ставлення до гетьмана та його правління. Ні український уряд, ні окупаційна влада нічого не зробили для того, щоб утримати на своєму боці хоча б заможну верхівку села. Наводячи порядок у маєтках та поміщицьких латифундіях, каральні загони, керуючись вказівками та рекомендаціями колишніх власників, піддавали тілесним покаранням усіх без винятку мешканців села. А досить часто при розподілі поміщицьких земель, особливо реманенту та худоби, саме найзаможніші селяни відбирали собі найкраще. Тому повернення власності, відповідно до нового законодавства, досить болісно зачіпало інтереси всіх верств українського села. Бажаючи компенсувати свої втрати якнайшвидше, колишні власники обкладали населення контрибуціями, активно застосовуючи при цьому принцип кругової поруки. У результаті цих заходів за незаможних селян змушені були сплачувати накладені покарання власники міцних господарств [7, 11].

Стихійна демобілізація російської армії, швидкий відступ частин УНР, стрімкий наступ та відкочування більшовицьких військових формувань призводило до масового дезертирства та накопичення зброї в руках населення. Світова війна підготувала офіцерські та унтер-офіцерські кадри, що могли стати на чолі новостворюваних місцевих збройних загонів. У той же час сільська інтелігенція вже могла розробити ідеологічну платформу, а заможне селянство було здатне економічно підтримати боротьбу проти чинного уряду.

Уже в травні 1918 р. в Україні починаються збройні селянські виступи, спрямовані і проти окупантів, і проти гетьманського режиму. У Золотоніському повіті с. Бурімка захопили німецький каральний загін. 16 травня 1918 р. повсталі напали на пошту с. Васютенці і захопили шаблі та 2 револьвери. У повіті був створений і ВРК, який здійснював загальне керівництво та координував дії повсталих. Для придушення цього виступу владі довелося залучати навіть артилерійські частини.

Утім, час для вирішення проблеми силою зброї був уже втрачений. У с. Великий Хутір було вбито 7 членів Співки селян-хліборобів, яка підтримувала П. Скоропадського. Повстання перекинулося й на інші села повіту. Полтавський губернський староста Іваненко доповідав, що в районі с. Пальміри Золотоніського повіту зосереджено 700 озброєних селян, а в Бурімці організовано й озброєно їх 10 тис. Голова золотоніської організації партії українських демократів-хліборобів С. Шемет повідомляв про рішення повсталих селян вбивати кожного, хто брав участь у виборах гетьмана в Києві [21, 10].

Ситуацією досить оперативно скористалися в Росії: у липні 1918 р. була створена КП(б)У як складова частина РКП(б), що нараховувала 4 364 члени. Також було задекларовано завдання об'єднати Україну та Великоросію [5, 211]. Таке об'єднання було життєво необхідним для обох політичних суб'єктів – комуністи України через незначну чисельність для завоювання влади потребували зовнішньої підтримки, а радянська Росія, перебуваючи у стані фактичної громадянської війни, гостро потребувала продовольства. У своїх телеграмах, датованих літніми місяцями 1918 р., В. Ленін вимагав влаштувати масові походи по хліб, очищати всі українські повіти від хлібних надлишків, організувати трійки диктаторів, проводити масові обшуки, розстріли, депортації ненадійних елементів, конфіскації всього майна повсталих, практикувати взяття заручників [10, 173, 176, 439 – 440, 498].

Почав змінювати свої зовнішньополітичні акценти і режим гетьмана П. Скоропадського. Новий курс був обумовлений подіями в Німеччині та Австро-Угорщині, зростанням питомої ваги великоросійської еміграції, яка орієнтувалася на країни Антанти, з ідеєю реанімації «єдиної та неподільної Росії» [19, 104 – 105]. Дестабілізувало ситуацію в державі й наростання невдоволення українського селянства, де посилювали свою агітацію українські партії лівого спрямування, комуністи та прибічники Центральної Ради, а також партії та групи, яких не влаштував жоден із пропонованих шляхів будівництва нової України. Незважаючи на накази окупаційного командування та гетьманської варти про обов'язкову здачу зброї, збройне протистояння наростало. Несподівано перервалися переговори про підписання миру з російською делегацією, яку очолював Х. Раковський. Український консул у Москві Кривцов 10 жовтня 1918 р. повідомив, що з капітуляцією Німеччини радянський уряд Росії вважає анульованою Брестську мирну угоду, а тому Раднарком не вважає для себе обов'язковим підписання мирного договору з Україною. З Росії бомбардували Київ грізними телеграмами, звинувачуючи гетьманський уряд в образах своєї делегації. У відповідь у Києві заарештували членів російської делегації О. Єгорова і П. Дибенка та вчинили обшуки в приміщеннях російського консульства. Були знайдені прямі докази сприяння підготовці антигетьманського повстання з боку російських дипломатів та членів делегації на переговорах. У відставку було відправлено 10 українських міністрів, а П. Скоропадський за погодженням з В. Винниченком призначив новий склад кабінету міністрів [17, 150].

Отже, ми можемо констатувати, що гетьманський режим П. Скоропадського не зміг стабілізувати ситуацію в Україні, а його спроби виконати договірні зобов'язання Центральної Ради з центральними державами в питаннях продовольчих поставок збурили більшість українського селянства. Наявність значної кількості зброї та підготовлених на фронтах Першої світової війни офіцерських кадрів обумовили українському населенню можливість чинити збройний опір спробам проводити ревізиції продовольчих запасів.

Погіршувало становище Української держави й намагання представників лівих партій та сусідньої країни вирішити свої проблеми саме за рахунок українського суспільства.

Джерела та література:

1. Антонов-Овсеенко В. Записки о гражданской войне / В. Антонов-Овсеенко. – М. – Л.: Госиздат, 1928. – Т. 3. – 343 с.
2. Архив русской революции. – Берлин: Изд-во И.В. Гессена. – Т. 1. – 326 с.
3. Аршинов П. История махновского движения (1918 – 1921 гг.). / П. Аршинов. – Запорожье: Дикое поле, 1995. – 248 с.
4. Дубинский-Мухадзе И.М. Серго Орджоникидзе / И.М. Дубинский-Мухадзе. – К.: Політична література, 1984. – 254 с.
5. Історія держави і права України / Під ред. В.Г. Гончаренка. – К.: Ін. Юре, 1997. – 799 с.
6. Капустянський М. Похід українських армій на Київ – Одесу в 1919 р. / М. Капустянський. – Львів: Діло, 1921. – 310 с.
7. Козельський Б.В. Шлях зрадництва й авантюр (Петлюрівське повстанство) / Б.В. Козельський. – Х.: Держвидав України, 1927. – 148 с.
8. Кольцов М. Петлюровщина / М. Кольцов. – Петербург: Госиздат, 1921. – 43 с.
9. Лацис (Судрабс) М.Я. Два года борьбы на внутреннем фронте / М.Я. Лацис. – М.: Госиздат, 1920. – 115 с.
10. Ленін В. Телеграма головному І.І. Вацетісу від 29.11.1918 р. / Повн. збір. тв. – К.: Політвидав України, 1973. – Т. 37. – 713 с.
11. Летопись революции. – Х.: Госиздат Украины, 1933. – № 1 – 2. – С. 179 – 180.
12. Маргулиес М. Огненные годы (Материалы и документы по истории гражданской войны на Юге России) / М. Маргулиес. – Берлин: Манфред, 1923. – 321 с.
13. Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань (1917 – 1922 рр.) / Р. Млиновецький. – Оттава, 1996. – 126 с.
14. Несвіцький О. Полтава у дні революції та в період смуту (1917 – 1922 рр.) / О.О. Несвіцький. – Полтава: Просвіта, 1995. – 278 с.
15. Полонська-Василенко Н. Історія України / Н. Полонська-Василенко. – К.: Либідь, 1992. – Т. 2. – 608 с.
16. Примаков В. Записки волонтера / В. Примаков. – К.: Вид-во при КДУ, 1970. – 216 с.
17. Революция и гражданская война в описаниях белогвардейцев. Революция на Украине // Сост. С.А. Алексеев. – М.-Л.: Отечество, 1930. – 512 с.
18. Троцкий Л. Как вооружалась революция / Л. Троцкий. – М.-П.: Государственная типография имени Ивана Федорова, 1923. – Т. 1. – 220 с.
19. Турченко Ф.Г. Великий Октябрь и ликвидация эксплуататорских классов на Украине / Ф.Г. Турченко. – Киев-Одесса: Вища школа, 1987. – 199 с.
20. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали / Упоряд. В.Ф. Верстюк. – К.: Наукова думка, 1996. – Т. 1. – 590 с.
21. Фесенко О.П. Комбриг Богунський / О.П. Фесенко. – К.: Серія 1 «Час і суспільство», № 6, 1991. – 48 с.

© **Андрей ЛЫСЕНКО**

УЧАСТИЕ УКРАИНСКИХ ПОВСТАНЦЕВ В ВООРУЖЁННОМ ПРОТИВОСТОЯНИИ НА УКРАИНСКИХ ЗЕМЛЯХ В 1918 – 1919 ГГ.

Произведен анализ причин зарождения, роли и значения украинского повстанческого движения в первой четверти ХХ в. на украинских землях. Развал Российской империи и многолетняя Первая мировая война, нерешённые болезненные для украинского населения социально-экономические проблемы в сумме с активной борьбой вооружённых формирований, подконтрольных разным политическим силам, обусловили появление и рост такого феномена, как украинские повстанческие формирования. В своем большинстве (на Левобережье) они не имели устойчивых политических симпатий и, соответственно, часто принимали участие в борьбе на стороне полярных политических сил. Обычно это были немногочисленные группы вооружённых людей, которые пытались защитить подконтрольную им территорию от давления со стороны существующей власти. Хотя история даёт нам значительное количество примеров, когда повстанческие формирования насчитывали тысячи и десятки тысяч бойцов, были организованы по принципу регулярной армии, контролировали значительные территории, но всё равно, не имея собственной политической позиции, использовались представителями разных политических сил в своих интересах.

Ключевые слова: вооружённые формирования, регулярные военные части, политические силы, разведка, командование, партизаны, повстанцы, вооружение, фронты, вооружённая борьба.

© **Andrei LYSENKO**

PARTICIPATION OF UKRAINIAN REBELS IN THE ARMED CONFRONTATION ON UKRAINIAN LANDS IN 1918 – 1919

The article attempts to analyze the causes of origin, role and importance of Ukrainian rebel movement in the first quarter of the XXth century on Ukrainian lands. The collapse of the Russian Empire, long-lasting First World War, socio-economic problems which were unsolved and traumatic for Ukrainian population along with the active struggle of armed groups, controlled by different political forces, caused the appearance and growth of such a phenomenon as the Ukrainian insurgent groups. For the most part (on the Left-Bank Ukraine) they did not have stable political sympathies and, accordingly, often took part in the struggle on the side of the polar political forces. Typically, these were the small groups of armed people who tried to protect the territory under their control from outside

pressure of the existing regime. Although history gives us a significant number of instances when insurgent groups consisted of thousands and ten thousands soldiers, organized on the principle of the regular army, they controlled large areas, but all the same not having their own position they were used by representatives of different political forces in their advantages.

Formations created by certain political forces as a factor to strengthen their influence on the territories controlled by the opposing side had a special place in the rebel movement. However, even in this situation there weren't any guarantees that the armed groups, established and financed by them, would remain under full control. Assessment of the real military force of one or another insurgent group was difficult. Having, in the majority, the territorial principle of formation such groups if necessary, could increase their quantity in tens of times, having full support of the local population. Diversionary work was not estimated and evaluated, when a numerically small group of rebel-guerrillas could cause enormous damage and many victims, having done, for instance, a railway accident.

Carrying out raids on enemy-occupied territories was a specific factor, reinforcing the value of the rebel groups. Such attacks not only seriously destroyed internal communications, disrupted supplies for the front and logistics of a belligerent, but also caused the rise of the rebel movement in the raid places. Moreover, with a constant threat of violence by insurgents, local inhabitants, who were involved in work on existing power, were forced to cooperate with the rebel underground, giving intelligence information, providing necessary documents, and sheltering rebels. Such examples are enough, not only in the rear of the Volunteer, but also in the Red Armies.

A specific feature of the rebel movement in Ukraine was an active participation of middle and poor classes of the Ukrainian peasantry in it. This phenomenon was particularly noticeable in the northern regions of the country. The proofs about it can be found in the reports of senior military and political leadership of H. Rakovsky's government. We can assume that precisely the existence of significant rebel forces has become a significant factor of instability of political regimes that have been establishing in Ukraine, from hetman Skoropadsky regime and ending with the Soviet regime establishing. In such a way popular discontent with a declaratory judgment of a number of socio-economic problems found a real opportunity to have a real impact on the ongoing processes of state-building attempts undertaken by one or other political forces.

Keywords: *armed groups, regular military units, political forces, intelligence, command, guerrillas, insurgents, weapons, fronts, armed struggle.*